

MURATBAY NÍZANOV POVESTLERİNDE DISKRETİK HÁM KONTİNUAL WAQÍT

Qabilova Gózzal

QMU Magistratura bólimi

Ádebiyattanıw: qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı.

libranasevenus@gmail.com

ORCID iD: 0009-0001-8662-0950

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15232167>

Annotaciya. *Bul maqalada M.Nızanov povestlerinde kórkem waqıt hám olardıń túrleri haqqında maǵlıwmat beriledi. Diskretik waqıt hám kontinual waqıt túrlerine anıqlamalar berilip, kórkem misallar keltirilgen.*

Gilt sóz: *Astronomik waqıt, kórkem waqıt, diskretik waqıt, kontinual waqıt.*

DISCRETE AND CONTINUOUS TIME IN THE STORIES M.NIZANOV

Abstract. *This article provides information about artistic time and its types in the stories of M.Nızanov. Explanations are given for the types of discrete time and continuous time, along with literary examples.*

Key words: *Astronomical time, artistic time, discrete time, continuous time.*

ДИСКРЕТНОЕ И КОНТИНУАЛЬНОЕ ВРЕМЯ В ПОВЕСТЯХ М.НИЗАНОВА

Аннотация. *В данной статье представлена информация о художественном времени и его видах в повестях М.Низанова. Даются объяснения дискретного времени, приводятся литературные примеры.*

Ключевое слово: *Астрономическое время, художественное время, дискретное время, континуальное время.*

Ádebiy shıǵarmadaǵı waqıt hám astronomik waqıt bir-birinen parıq qıladı. Ádebiy shıǵarma mine usı astronomik waqıtıń bir bólimin ǵana súwretleydi. Ádebiy waqıt penen astronomik yamasa real waqıt heshqashan bir-biri menen teń bolmaydı. Sebebi, kórkem ónerdiń basqa túrlerine salıstırǵanda ádebiyatta kórkem waqıt erkin boladı. Ol jazıwshı niyetine, maqsetine qaray artqa qaytıwı, toqtap turıwı, keleshekke qaray baǵdarlanıwı múmkin. Ayırım shıǵarmalardıń syujetinde bular qabatlasıp ta qollanıla beredi. “Eki qanxor”, “Aqıret uyqısı” povestlerinde syujet baǵıtı tiykarǵı eki liniyada kózge túsedi. Bunnan basqa “Eki qanxor” povesti syujetinde qosımsha liniyada bar. Bul liniya Olegtıń túsindegi Miyirbek ekewiniń patsha aldında jazalanıw ushın alıp kelingeni waqıt. Bul orında Miyirbek te, Oleg te ekewi bir waqıt hám keńislikte tús xronotopı arqalı Olegtıń túsinde háreketlenedi.

Al, tiykargı eki liniyada Miyirbek hám Olegtiń waqıt hám keńisligi ayırıladı. Biri Miyirbektiń basınan ótken waqıyaları menen, ekinshisi Olegtiń basınan ótken waqıyaları menen óz aldına súwretlenedi. Bul úsh liniya bir-birinen ulıwma alıs waqıt hám keńisliklerde júz beredi. Shıǵarmanıń waqıt hám keńisliginiń quramalılıǵı sonda bir-birine baylanıssız bolǵan syujet liniyaları bir Olegtiń túsi arqalı baylanıstırıladı shıǵarma qaharmanları usı tús ishinde háreketlenedi.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, shıǵarmadaǵı bul úsh liniyanıń waqıtı túrli waqıtlar aralıǵında júz bergenligi ushın, olardıń hár biriniń waqıtıń óz aldına úyrenip shıǵıw durıs boladı. Shıǵarma kompoziciyanıń bunday dúzilisi jazıwshını waqıtıń da túrli formalarınan paydalanıwǵa iytermeleydi.

Al, “Aqıret uyqısı” povestinde syujettiń birinshi liniyası Ótemurattıń real ómiri hám ekinshisi onıń galyucinaciyadaǵı yadındaǵı súwretlenip atırǵan ómiri. Mine, usı jerde kórkem shıǵarmadaǵı waqıt eki baǵıtta háreketlenedi. Dáslepkesinde, Ótemurattıń real waqıtı óziniń baǵıtı menen alǵa qaray háreketlene beredi, al, ekinshi baǵıttaǵı waqıt usı real waqıtıń ishinde júz berip, ol ótmishten baslap búgingi kúnge shekem jetip keledi. Jazıwshı bunda Ótemurattıń 90 jıllıq ómirin onıń aqıret uyqısında ótken 14 kúnińde súwretlep beredi. Degen menen, jazıwshı ómirdiń bir bólimin súwretlep atırǵanda, biziń ómirimizdegi haqıyqıy astronomik waqıt toqtamaydı.

Shıǵarmadaǵı waqıyalar mine usı astronomik waqıt penen shártlilik principı arqalı baylanısıp, onıń bir bólegin ǵana súwretleydi.

Usı sebeplerden kelip shıǵıp, dáslep, shıǵarmalardaǵı kórkem waqıttı diskretlik hám kontinuallıq waqıtlar dep bólip úyrenip shıǵıw durıs boladı.

“Diskretik – (latınsha “discretus” sózinen alınıp qaraqalpaq tilinde “bólingen, úzilip-úzilip turatuǵın” mánisin bildiredi) tezligi ózgeriwshen, úzilip-úzilip háreket etetuǵın waqıtqa diskretik waqıt delinedi.

Kontinual – (latınsha “continuum” sózinen alınıp, “úziksiz, uzaq dawam etiwshi” mánisin ańlatadı) yaǵnıy tezligi ózgermes, uzaq dawamlı háreket etiwshi waqıtqa kontinual waqıt dep ataladı.” [7]

Diskretik waqıt hám kontinual waqıt bir-birine baylanıslı háreket etedi. Kontinual waqıt diskretik waqıtıń óz ishine qamtıp ta ketiwi múmkin. B.Tórayeva zamanagóy romanlarda waqıtıń eki túriniń de qatar qollanıwın qosımsha etedi. Biziń úyrenip atırǵan povestlerimizde de bul eki kórkem waqıt túri qatar qollanıladı.

Waqıtıń diskretik túri waqıyaların ótmishke yamasa keleshekke qaray ózgeriwinde kózge túsetuǵın bolsa, demek ol kontinual waqıtıń bir bólegin aladı.

Shıǵarmadaǵı waqıyalar waqıtı úzilip-úzilip, kontinual waqıttan ayırımlanıp súwretlenedi.

Diskretik waqıt “avtor maqsetine qaray, waqıtlar aralıq kórinislerdi beriwde hám tús, galyucinaciya nátiyjesinde keńislikler almasıwına imkan jaratadı”, -dep jazadı B.Tórayeva. [7]

Shıǵarmalardaǵı diskretik waqıtqa misal keltiretuǵın bolsaq, “Eki qanxor” povestinde Miyirbek hám Olegtiń óz ómirlerin balalıq dáwirinen baslap sóz etip beriwi, jaslıq jıllarında bolǵan waqıyalar hám jinayatqa qol uraman degenge shekemgi waqıyaların bárshesi shıǵarmanıń diskretik waqıtı esaplanadı.

“Eki qanxor” povesti eki qanxordıń ángimesine bólingenligi ushın povestte eki diskretik waqıt bar. Olar bir-birinen pútkilley ǵárezsiz. Eki qaharmannıń ómir jolı mine usı bólek-bólek diskretik waqıtta bayanlanadı. Olardıń waqıtı hám keńisligi tek ǵana shıǵarmanıń abstrakt waqıtında birlesedi. Bayanlawshı obrazı da tek ǵana abstrakt waqıtta ǵana qatnastırıladı. Diskretik waqıtta Miyirbek hám Oleg obrazları bayanlawshınıń xızmetiń óz moyınıń aladı hám gúrrińshi-qaharman (hikayashı-qaharman) obrazıń atqaradı.

“Aqıret uyqısı” povestinde Ótemurat esinen ayrılıp, galyucinaciyaǵa túskennen soń, aspanǵa ushıwınan baslap shıǵarmanıń tiykarǵı waqıyaları baslanadı. Bunda aspanǵa ushqan Ótemurattı Embergen qotır jawırına tewip jerge túsirip jiberedi. Soń ekewi bir dalańlıqta payda boladı. Bul waqıtta Ótemurat balalıq dáwirin eske túsirip baslaydı. Shıǵarmanıń ekinshi bóliminen baslap 6-bólimine shekem Ótemurattıń balalıq dáwiri, 6-bólimdegi Ótemurat túsken jıs toǵaylıqtan baslap, 10-bólimdegi suwda payda bolıwına shekem onıń jaslıq dáwirindegi urısqa qatnasqan jılları, úyleniwi, kolxozda jumısshı bolıp júrip, oqıwǵa kelemen degenge shekemgi dáwiri, 10-bólimnen baslap shıǵarmanıń aqırına shekem Ótemurattıń ilimge aralasıwı, ilim jolındaǵı qıyınshılıq hám Turkiyaǵa saparı, awıldan qalaǵa kóshiwi, Ráwshannıń izsiz joq bolıwı htb waqıyalar súwretleniwshi dáwir shıǵarmanıń diskretik waqıtında bayanlanadı. Bunda jazıwshı diskretik waqıttı joqarıdaǵı sıyaqlı úsh bólimge úzip alǵan: balalıq, urıs jıllarındaǵı waqıtı, studentlik waqtınan baslap ómiriniń aqırına shekemgi waqıt dep ajratqan.

Jazıwshı hárbir diskretik waqıtta Ótemurat obrazıń, onıń ómirindegi waqıyalardı, qıyınshılıqlardı tolıǵıraq súwretlew ushın qosımsha obrazlardan paydalanadı. Bul obrazlardıń bárshesi Ótemurattıń átirapına jámlesedi hám olarda Ótemurat penen birgelikte shıǵarmanıń diskretik waqıtında háreket etedi. Tek ǵana Ótemurat, balası Ájimurat hám qızları Saǵıyda menen Maxiydalar kontinual waqıtta da, diskretik waqıtta da háreket etedi.

“Aqıret uyqısı” povestinde kontinual waqıt sıpatında biz shıǵarma baslanıwındaǵı Ótemurattıń balalıq jılların súwretlew orınlarınan baslanıp, onıń miyine qan quyılaman degenge shekemgi waqıyaların waqıtın hám aqıret uyqısınan oyangan waqıtlarda súwretlengen

waqıyalardıń waqıtın kirgizemiz. Yaǵnıy, povesttegi Ótemurattıń biologik waqıtı bolǵan 90 jaslıq ómirindegi waqıtta bolıp atırǵan waqıyalar kontinual waqıtqa kiredi. Kontinual waqıtta bayanlawshı obrazı aktiv boladı. Ol Ótemurattıń jaǵdayı, háreketlerin, keńisligin ulıwma bárshesin 3- betten turıp súwretlep beredi. Mısalı: “Ya -aq! Ótemurat aqıldan adaspaydı. Aqılın abaylap asıraydı. Sonda -da toqsan jas az! Nege birotala jasay bermeydi? Óliw shártpe? Ya jer júzińe adam sıymay kete me? Yaǵaw sıyadı-ǵo! Tek mángi jasawdıń jolın oylap tabıw kerek! Ólmewdiń ilajın tabıw kerek, qalay bolmasın! Sonda onı kim tabadı? Ótemurat ele kishkentay. Úlken adamlardıń basınıń artı da aylanıp júrgeni joq. Sonda kim oylaydı bunı! Múǵallım be, ya mekteptiń direktori ma?

Ótemurat oylanıp-oylanıp, aqırı bir juwapker adamdı tapqanday boldı. Ol – húkimet! Biraq, sol húkimet qayaqta otıradı, qalay xabarlasıwǵa boladı. Qaraqalpaqsha túsine me – oyaǵına qıl juwırta almay- aq qoydı. Bunıń qıyalınsha húkimet jaydıń ishine sıymaytuǵın, túri aybatlı dásden de úlken birew bolıwı kerek.” [2.9]

Bul mısaldaǵı bayanlawshı bayanlap turǵan waqıt shıǵarmanıń tiykarǵı syujetiniń waqıtınan tısqarıda. Bul jerde Ótemurattıń obrazı da aktiv emes. Bayanlawshı obrazı arqalı onıń balalıq ómiri, hátte oyları da súwretlenbekte. Mine usı súwretlewlerdiń bárshesiniń waqıtı kontinual waqıtta ótpekte.

“Eki qanxor” povestinde kontinual waqıt aktiv jumsalmaydı. Kontinual waqıt shártli ráwishte real waqıttıń kórkem shıǵarmadaǵı sáwlesi bolǵanı ushın ol barqulla aldında háreket etip turıwı kerek. Povestte tek ǵana bul waqıt bir orında –shıǵarmanıń sonında qollanıladı. Bul orında eki qaharman Miyirbek hám Olegtiń qısqa dialogı berilip, olardıń real ómirdegi taǵdiriniń juwmaǵın shıǵarıw oqıwshınıń ózińe qaldırıladı.

Ulıwma aytqanda jazıwshı óziniń aytajaq ideyası, sóz etejaq dáwiri, kóterip shıqqan problemasına qaray shıǵarmalarında kórkem waqıttıń túrlerin sheber qollana alǵan. Ásirese jazıwshınıń atı ayılǵan povestlerinde diskretik waqıt túriniń aktiv jumsalǵanlıǵın kóriwge boladı.

Al, házirgi zamanda dóńip turǵan hár qıylı apatshılıqlardı sóz etiw ushın jazıwshı úzliksiz waqıt bolǵan kontinual waqıttı orınlı paydalǵan.

REFERENCES

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва, «Художественная литература», 1975.
2. Нысанов М. Ақырет уйқысы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 2009.
3. Нысанов М. Таңдамалы шығармалары IV том. Нөкис, «Билим», 2015

4. Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлерінде стиллик изленислер (1980-жыллар повестьлери мысалында). Фил. илим. кан. дисс. Нөкис, 2010.
5. Temirbolat A.B. Kategorii xronotopa i temporalnogo ritma v literature. Monografiya. – Kazaxstan: Almati, 2009.
6. Tórayeva B. Xronotop shakllari olam tasvirini qayta yaratish vositasi sifatida // O'zbekistonda xorijiy tillar. –2022. –№1(42). –B. 146-168.
7. Tórayeva B. Xronotop poetikasining o'ziga xos xususiyatlari // FarDU. ILMIY XABARLAR. – 2022. –№3. –B. 127-133.